

УДК 94(477.75)"1762"

О. М. ПОНОМАРЬОВ*

**“СКАЗКА” ЗАПОРОЗЬКОГО РОЗВІДНИКА
ЧАСІВ СЕМИРІЧНОЇ ВІЙНИ
(ДО КРИМСЬКО-ПРУССЬКИХ ВІДНОСИН 1762 РОКУ)**

Публікується маловідомий документ, що має важливе значення для дослідження історії Кримського ханату середини XVIII ст.

Ключові слова: Кримський ханат; Пруссія; Росія.

У Центральному державному історичному архіві України, м. Київ зберігаються документи, що презентують політичну історію Кримського ханату часів Семирічної війни (1756–1763 рр.), зокрема кримсько-пруських взаємин, поживлених відповідно до вимог військового часу. Передусім, це документи ф. 229, Архів Коша Нової Запорозької Січі, та ф. 1817, Бригадна канцелярія слобідських полків, які ще неналежним чином введено до наукового обігу й, відповідно, вивчення яких дає можливість сучасним історикам відтворити тогочасний перебіг подій.

Під час Семирічної війни, особливо на її початку, прусський король Фрідріх II отримав низку переможних баталій, однак у другій половині війни виснажені сили Пруссії зазнали поразки під Кунерсдорфом (серпень 1759 р.) і Кольбергом (грудень 1761 р.), а перед тим здали росіянам Кенігсберг (січень 1758 р.) та Берлін (жовтень 1760 р.). Протягом війни перед Фрідріхом II гостро стояла проблема комплектування прусського війська. Сучасники відзначали, що в 1758 р. у країнах австрійсько-російської коаліції кількість населення сягала 50 млн. осіб, а в Пруссії – не більше п’яти млн. Тому для збільшення чисельності війська король рекрутував бажаючих із саксонських, ангальтських та мекленбурзьких областей, повернув амністією усіх утікачів та зібрав до армії полонених австрійців, французів і шведів, отримавши у такий спосіб чималу кількість вояків¹. Фінансове забезпечення військових витрат було вирішено Фрідріхом II, тим, що він домігся від Великої Британії надання в 1758 р. щорічного кредиту в розмірі чотирьох млн. талерів, які він збільшив шляхом фальшування до 10 млн., отримавши таким чином достатню кількість грошей для продовження війни².

Саме в цей час у зовнішній політиці кримського хана Крим-Гірея також відбувалися зміни. Протягом 1761–1762 рр. до Криму навідувалися представники Фрідріха II, який намагався втягнути Порту, а також

* Пономарьов Олександр Михайлович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу давніх актів ЦДАК України.

Кримський ханат у війну проти Російської імперії. Однак співпраця Берліна з Бахчисараєм обмежилася лише купівлею коней для потреб пруської армії. Обережний Крим-Гірей не поспішав надавати Фрідріхові допомогу, намагаючись при цьому отримати від того якомога більше грошей як передплату за участь у планованому військово-політичному союзі. І, навпаки, пруський монарх був надто поміркованим у відносинах із Кримом, вимагаючи від кримської сторони надати необхідну військову допомогу, обіцяючи сплатити наступні частини обіцяних грошей, лише коли кримський хан наблизиться до кордонів Росії.

Проте обставини, що склалися, зробили подальшу співпрацю між Пруссією і Кримом неефективною. Це сталося через зміну російських правителів, оскільки після смерті Єлизавети Петрівни царський престол посів пропруськи налаштований Петро III, який 24 квітня 1762 р. уклав мир із Фрідріхом II. А вже восьмого червня 1762 р. було укладено російсько-пруський оборонний союз, за яким, у випадку нападу на Росію з боку Османської Порти чи Кримського ханату, замість військової допомоги “по причинѣ отдаленія мѣст”, постраждалій від нападу стороні мала надаватися фінансова допомога у 600 тис. крб. щорічно³.

Такий розвиток подій змусив Бахчисарай до добросусідського існування з Росією, яка постійно очікувала нападу на свій кордон з боку Криму. Про це свідчить ханський указ про подовження миру з Росією на 25 років, оприлюднений на вулицях Бахчисараю 6 липня 1762 р., а 10 липня того ж року стало відомо про те, “чтоб всеѣм туркамъ, татарам и нагаямъ приборъ имѣть зброєю и всеѣм припасом и кармит лошадей на имеючи бит на немца (австрійців. – *О. П.*) поход”⁴.

Так, внаслідок зміни поточної політичної обстановки, Фрідріх II змушений був скерувати військову міць кримського хана в інше русло. Замість планованого нападу військ Крим-Гірея на фортецю Святої Єлизавети, Нову Сербію та Запорозьку Січ, аби відтягнути сили російських армій, які до укладення миру воювали у Пруссії, після 24 квітня, а особливо після 8 червня 1762 р. кримсько-ногайське військо мало увійти до Речі Посполитої, своїм наближенням до угорських кордонів створивши небезпеку цісарській армії.

Із цією метою між Бахчисараєм та Берліном протягом 1762 р. курсували агенти пруського короля. Так, 11 червня 1762 р. представник Фрідріха II лейтенант Гольц виїхав з Ясс, до притоки Південного Бугу – Чичиклії, де мав зустрітися із Крим-Гіреєм, який отаборився тут з 50 тис. війська, а вісім тисяч вояків начебто обіцяв відправити до Сілезії на допомогу пруському королю⁵. Хану була дана обіцянка про виплату 450 кошелів золотих на додаток до вже отриманих 200. Інший пруський кур'єр, що прибув з Константинополя, підтвердив згоду короля на цей акт, однак гроші мали бути виплачені на угорському кордоні⁶. А вже 16 червня запорозька розвідка повідомляла Кошеві, що

Крим-Гірей перевів свій табір з-під Чичиклії вгору Південного Бугу, а 20 червня впевнилася в тому, що “хан кримський Крим-Гірей з находячоюся при нем ордою с урочища Чичаклии перекочевал вгору реки Буга, и находится нинѣ противу устья Мяртвовода, дистанциею начав аж до Мечетной Чартали”⁷.

Незважаючи на присутність у ставці кримського хана трьох представників прусського короля, Крим-Гірей без сплати 450 кошелів не погоджувався здійснити виправу до угорського кордону⁸. Запорозький старшина Іван Горбонос, який саме в цей час був відправлений для розвідки до хана, повідомляв, що біля впадіння р. Мертвовід у Південний Буг він знайшов ханську ставку, де знаходилися французький та прусський резиденти “да єдинь нѣмец, кои привѣз для орди четири барилѣ червоних”. Частину свого війська хан відправив у Бендери, – йшлося далі в донесенні Івана Горбоноса, – а сам “намѣрѣвает ітить ѿт устья Мяртвоводу Чарталою Сухою до Тилигуля і тамо ѿставя ѿрди пойдет в Кавушани”⁹. Отже, чи є згадані чотири діжки золотих червінців тими очікуваними 450 кошелями невідомо, як і невідомо те, які причини були у Крим-Гірея для відмови для походу до угорських кордонів у випадку, якщо він все ж таки отримав усі обіцяні гроші.

Очевидно лише те, що Крим-Гірей здійснив тактичний маневр, розділивши своє військо й розповсюдивши чутки, що він начебто повертається до своєї другої столиці – Каушан. Так, 6 липня від Мертвоводу він виступив до Палієвого Озера, звідки після вирішення “нѣякогось с поляками дѣла отправится и слѣдовать [будет] по пограничным своим мѣстам – Балтѣ и Дубосарѣ”¹⁰. У цей же час комендант м. Торговиці Якуб Квяткевич повідомляв, що “хан з своєю ордою идет Волощиною прямо іс Хотѣны зближаючися до границѣ венгерской” (очевидно, це і була друга частина ханського війська, яка мала увійти до Речі Посполитої з території Молдавії), на перехоплення якого з трьома дивізіями виступив київський воєвода Франтішек Салезій Потоцький для “недопущении его (хана. – *О. П.*) до Венгры” й, дійшовши до Палієвого Озера, став на кордоні, аби татари не порушили мирні домовленості між Портою і Польщею, оголосивши при цьому “хановы и всѣм солтанам дабы розмиру никаким образом не могли дѣлать”¹¹.

Другу спробу такої виправи хан планував зробити восени, про що свідчать дані Андрія Чорного щодо початку походу проти Австрії. Наприкінці липня – на початку серпня 1762 р. кримський хан, який тримав перед цим у Буджаку 80 тис. вершників¹², “имѣвшиєсь при нем войско для съему хлеба отпустил... в жилиа их”, оскільки саме на осінь Крим-Гірей планував зібрати 25 тис. війська, аби “нападение учинит на Венгерскую области”¹³. Однак восени через неможливість дійти до компромісу в домовленостях між Фрідріхом II та Крим-Гіреєм у питанні щодо вторгнення в угорські землі австрійської корони, що коріни-

лося у фінансових неузгодженостях, “де факто” військово-політичний альянс між Кримом та Пруссією припинив існування, а кримський хан здійснив виправу на Кілію, де планував стягнути заборговану данину з місцевого населення¹⁴.

Протягом 1739-1768 рр., у період відносного міжвоєнного спокою, Крим-Гіреєм неодноразово чинилися спроби зруйнувати крихкий мир між Оттоманською Портою та Росією. Якщо на виправи войовничого хана в бік Молдови Росія і Порта дивилися крізь пальці, то похід 1761–1762 рр. кримсько-ногайських військ на черкесів-теміргойців порушував статті Белградського миру 1739 р., за якими вони не визнавалися вассалами Бахчисараю, а відтак псував відносини між двома імперіями.

Про зовнішньополітичну обстановку Андрій Чорний повідомляв, що турецький султан уже змінив гнів на милість у ставленні до кримського хана, на знак чого останій отримав зі Стамбула кафтан і шаблю. Однак пізніша інформація, добута запорожцями, прихильне ставлення султана не підтвердила. Очевидно, султан обіцяв забути хану його непокору взамін відмови від здійснення виправ на Північний Кавказ, у тому числі через “бар’єрні території», встановлені Белградським миром. Надто самостійна політика Крим-Гірея до черкеських народів викликала роздратування султана Мехмеда III, який неодноразово намагався усунути Крим-Гірея від влади. Для цього кримського хану кілька разів наказували приїхати до Стамбула. 22 листопада 1762 р. запорожці повідомляли, що посланцю Крим-Гірея, який прибув на вимогу султана до османської столиці, було поставлено ультиматум: “чтоб по всем Криму его (Крим-Гірея. – *О. П.*) за хана не почитали і не слухались ни в чем и в Крим би его не пущено”¹⁵, однак згодом султан змінив думку і за неприїзд хана до Стамбула посланця було страчено. Натомість до кримського хана був відправлений султанський чауш з настановами, в яких йшлося, “что когда де своихъ злоумишлений без позволения затеялъ ханъ и самоволно намѣреній не прекратитъ и по высоким царским (султанським. – *О. П.*) повелениям самоохотно в Константинопол не поедет, то и в Крим не пустит (у цей час Крим-Гірей був у Каушахах. – *О. П.*) ...а на мѣсто его... калга-султан опредѣлень”¹⁶.

У документах Архіву Коша подеколи зустрічаються згадки про профілактичні роботи з відновлення перекопського рову, що було викликано необхідністю підтримувати обороноздатність ханату на належному рівні. Однак точних відомостей про те, коли було зведено фортифікаційні споруди у Перекопі, на жаль, немає. За іншими даними можна встановити, що на середину XVIII ст., а саме на часи правління Крим-Гірея припадає реконструкція перекопського валу й одноіменної фортеці. Зокрема, про це йдеться в донесенні Андрія Чорного, який двічі зупиняється на моментах, пов’язаних з поновленням Перекопу. Вперше він говорить, що з боку Сиваша зведено “вновь (вперше. – *О. П.*)

самими турками вместо избы небольшое каменное строение”, і вдруге, коли повідомляє про розчистку рову від “перекопской башти... до моря (Чорного моря. – *О. П.*)”, для чого привозиться камінь зі степу¹⁷. Однією з причин зміцнення валу та рову було небажання Крим-Гірея добровільно поступитися престолом на вимогу офіційного Стамбула.

На відміну від донесень інших козаків, у яких зазвичай указуються інформатори, Андрій Чорний з невідомих причин не вказує своє джерело інформації. Так, козак того ж Крилівського куреня Андрій Трофимов повідомляв, що дізнався про важливу інформацію від грека Енакія¹⁸, а посланці кримського хана Крим-Гірея, які прямували з листами до Київської губернської канцелярії, “сторонно в разговорах бившему здешнему войсковому писару Ивану Чугуевцу по знаємству и всегдашней в Кошѣ по дѣлам их битности открыли словесно” тайну¹⁹. Важливі відомості запорожцям неодноразово повідомляв і ханський перекладач Якуб-ага, який був конфідентом російської розвідки.

Пропонований документ являє собою типовий звіт про розвідувальну роботу, проведenu у Кримському ханаті. Такі ділові папери носили різні назви, будучи за суттю розвідувальними повідомленнями з ворожого (на той час) боку. Це сказки у запорожців, доїзди у донських козаків, рапорти у військових. Сказка козака Крилівського куреня Андрія Чорного є лаконічною за формою і надзвичайно інформативною за змістом. Прибувши до Бахчисараю в середині літа 1762 р. під виглядом купця, розвідник пробув у столиці Кримського ханату 42 дні.

Передачу тексту документа здійснено відповідно до “Методичних рекомендацій по передачі текстів документів XVI–XVIII ст.”²⁰. Виносні літери подано курсивом, титла та скорочення розкрито, проставлено пунктуацію відповідно до сучасних норм, а також уточнено заголовки документа. Правлена діловодна копія документа зберігається (ф. 229, оп. 1, спр. 121, арк. 18), а копія з копії (ф. 1817, оп. 1, спр. 12, арк. 2). Через кращу збереженість і читабельність ми відтворюємо текст за останнім документом.

¹ Записки Андрея Тимофеевича Болотова. 1738–1798. – Т. 1. – СПб., 1871. – Стлб. 659.

² Там само.

³ Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е. – Т. XV: 1758–1762. – СПб., 1830. – С. 1038.

⁴ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 121, арк. 18; ф. 1817, оп. 1, спр. 12, арк. 2.

⁵ *Мундт Т.* Крым-Гирей – союзник Фридриха Великого // Известия Таврической ученой архивной комиссии. –Т. 43. – Симферополь, 1909. – С. 45.

⁶ Там само. – С. 46

⁷ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, д. 120, арк. 58.

⁸ *Мундт Т.* Крым-Гирей – союзник Фридриха Великого // Известия Таврической ученой архивной комиссии. –Т. 43. – Симферополь, 1909. – С. 47–48.

- ⁹ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, д. 120, арк. 80 зв.
¹⁰ Там само, арк. 115.
¹¹ Там само, арк. 160–161 об.
¹² Цит. за: *Хайдарлы Д.* Молдавия и Крымское ханство (1718–1774) // *Stratum plus*. – 2003–2004. – № 6. – С. 288.
¹³ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 120, арк. 157–157 зв.
¹⁴ Там само, спр. 121, арк. 44.
¹⁵ Там само, арк. 83 зв.
¹⁶ Там само.
¹⁷ Там само, арк. 18; ф. 1817, оп. 1, спр. 12, арк. 2.
¹⁸ Там само, ф. 229, оп. 1, спр. 89, арк. 4.
¹⁹ Там само, спр. 119, арк. 17.
²⁰ *Єдлінська У. Я., Страшко В. В.* Методичні рекомендації по передачі тестів документів XVI–XVIII ст. // *Передача текстів документів і памяток: методичні рекомендації за матеріалами науково-методичної наради (квітень 1990 р.) / підгот. У.Єдлінська та В. Страшко – К., 1990.*

**Повідомлення козака Крилівського куреня Андрія Чорного,
який перебував у Кримському ханаті
для розвідування поточної ситуації**

1762 году августа 31 дня, посланной в Крымскую область для разведывания, казакъ куреня Крилевского Андрей Чорный в Войсковой Запорожской канцелярии ска[з]кую показалъ.

Прибил онъ в Бакчисарай минувшаго июля 4 дня и прожил в Бокцысаре под протекстом¹ купеческим по 14 де² сего авьгуста, и будучи там слышал, что в Бокцысаре кричень был с приезде его того *ж* июля 6 де телал, то есть опубликован по всем городу указъ, что с Рассією, паки, по-прежнему, миръ, якоби на дватцат *пят* летъ потвержденъ. А потом того *ж* июля 10 де дня³ такое жъ опубликование било, чтоб всемъ туркамъ, татарам и нагаямъ приборъ иметь зброєю и всемъ припасом и кармит лошадей на ймеючи бит на немца⁴ поход, а в какую точно сторону, и на кого именно, и как многолюдень, яко чинится скрито, узнать не можно било. Почему скоро все туркы, яничаре и татаре возимели приборъ к тому походу и во всемъ Крыму зделалос запрещение иностраннымъ никому ружя, шабель, лошадей, кулбакъ⁵, сафянов и мешинъ⁶ и никаких воинских припасовъ ничего не продават, и ни выпускать, что все не *продается* и не выпускается с Криму. Тот же походъ деломъ иметь, слышал онъ, якоби сентября средних чисель определено. В оба пути же его проездах приметил он, Чорный, что по крымскимъ селамъ и городам люди, противъ прежнего, к здешнимъ людемъ не такъ приятны. А в Перекопе на валу *от* Сиваша зделано вновь самими туркамы вместо избы небольшое каменное строеное⁷ с верхомъ, и говорят, будто с того места поделаны подькопы, ровъ около города очень в глубину вновь выделан. По всему же с Криму слышно, что прежде сего турецкой царь на хана кримского имелъ гневъ, а н[ы]не де оной *отложил* и имеетъ хана в милости, и прислано де ему *от* Порты в знакъ оной – кафтанъ и шаблю, и *будто* хану есть повеление *возвратится* и *жит* по-прежнему, на своемъ месте в Бакцысаре. В Перекопе и н[ы]не нагънато многое число с нагаю, с волоховъ и протчего народа людей и чистят ровъ: *от*

перекопской башти, *от* стороны здешней до моря, а на подделку валу *возят*⁸ множеством⁸ и[з] степовъ камня, каторих и онъ, Чорны[й], следуя сюда обратно много встречаль.

В подлинной тако. К сей скаски казакъ куреня Крылевского Андрей Чорный подписался.

Скріпа: Чыталь // подпрапорной Андрей Соболев

ЦДІАК України, ф. 1817, оп. 1, спр. 12, арк. 2-і зв. Копія з копії.

¹ Претекстом, тобто приводом.

² Тут і далі таким скороченням позначено слова день, дня.

³ Так у тексті.

⁴ Австрійську імперію.

⁵ сідло.

⁶ мещина – тонка шкіра для пошиття чоботів, сап'янові зелені чоботи.

⁷ строение.

⁸ Слово правлено.

Публикується малоизвестный документ, который имеет важное значение для исследования истории Крымского ханства середины XVIII ст.

Ключевые слова: Крымское ханство; Пруссия; Россия.

There is published the little known document, important for studying of Crimean Khanate of the middle 18 century.

Key words: the Crimean Khanate; Prussia; Russia.